

**ТЕМА IX. ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК РЕСУРС  
ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ**

**ОСНОВНІ ТЕЗИ**

- **Загальне поняття ідентичності. Політична ідентичність: сутність, механізми та фактори її формування.**
- **Функції та типи політичної ідентичності в сучасному суспільстві. Роль політичної ідентифікації в процесі демократичної трансформації суспільства.**
- **Розвиток політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства. Стратегія розвитку політичної ідентичності.**

**1.1. Політична ідентичність: сутність, механізми та фактори її формування.**

**Загальне поняття ідентичності.** Походження поняття «ідентичність» пов'язують із латинським словом «identitas», що означає «тотожність». З англійської (identity), французької (identite) та німецької (identität) мов перекладається як «тотожність», «автентичність», «особистість», «індивідуальність». Таким чином, категорія «ідентичність» тісно пов'язана не тільки з поняттям «тотожності», але й із становленням поняття «індивідуальне» в різних дисциплінарних контекстах, а також з конституюванням в європейській традиції дискурсів «відмінності», «інакшості», «автентичності» та «Іншого».

У сучасних соціальних науках ідентичність визначається як багатовимірна, мінлива категорія, яка конструюється соціокультурними, історичними, політичними та іншими факторами і суб'єктами. Сьогодні ця

категорія розглядається як невід'ємна частина категоріального апарату філософії, психології, соціології, політології, культурології, етнології та інших наук, в аспекті яких необхідний аналіз поєднання соціального та індивідуального, особистісного і суспільного.

Ідентичність має соціальний характер і є продуктом соціальної взаємодії. Найважливішими формами ідентичності, на думку М. Степико, є соціальні: класові, етнічні, національні, громадянські, політичні тощо. Спільним для них є уявлення особи про свою належність до групи, спільноти «своїх», до «наших», до тих, які в її свідомості постають як «ми». Ця позитивна сторона усвідомлення своєї належності до певної спільноти одночасно передбачає дистанціювання й утвердження своєї «іншості» стосовно інших спільнот.

Найбільш загальним і популярним у соціальних науках є інтерпретація Ю. Качанова, який визначає ідентичність як активний процес, що відображає уявлення суб'єкта про себе і супроводжується відчуттям власної безперервності, що дозволяє йому сприймати своє життя як досвід тривалості та єдності свідомості і дає можливість діяти послідовно. Ідентичність у цьому випадку виступає ознакою «входження» індивіда в соціальну позицію.

Головну роль у формуванні ідентичності, на думку багатьох дослідників, відіграють культурні фактори. Зокрема, М. Кастельс визначає ідентичність як процес конструювання індивідуального значення (meaning) на основі певної культурної ознаки чи пов'язаного набору культурних ознак, яким віддається перевага над іншими джерелами індивідуального значення.

В основі ідентичності лежать механізми розрізнення й ототожнення. Ідентичність виникає із порівняння «Я» та «Іншого», при цьому «Інший» може визначатися як Ворог, так і як Друг. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, який виконує функції самоопису і самовизначення. Таким чином, ідентичність можна розглядати як результат процесу ідентифікації, який відображає психологічні та соціальні механізми формування ідентичності, і в

широкому сенсі може бути визначений як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта. Особливість цієї суб'єктності полягає в тому, що вона має суб'єктивно-рольовий, функціональний, сконструйований характер.

Для аналізу ідентичності також використовують термін «самоідентифікація», підкреслюючи, що ідентифікація – це, передусім, особистісний вибір ототожнення індивідом свого «Я» з реальними або уявними групами людей, яких він вважає «своїми» і чий норми, цінності і соціальні ролі є для нього референтними чи еталонними.

Як вже наголошувалось, концепт ідентичності має тривалу історію і складний розвиток. Близькі поняттю «тотожності» категорії можна знайти вже у філософії античного періоду. Проте початок філософсько-теоретичної історії проблематики ідентичності був закладений творами Дж. Локка і Д. Юма. А сам термін «ідентифікація» вперше у науковий обіг був введений З.Фрейдом у рамках психоаналізу і став інтерпретуватися його послідовниками головним чином як несвідомий процес наслідування поведінки або певних якостей тієї особи, з якою індивід себе ототожнює.

Одну з перших теорій ідентичності побудував Е. Еріксон. Він вважав, що розвиток ідентичності проходить ряд стадій і супроводжується кризами свідомості та самооцінки. Науковець виділяє три основні напрями дослідження концепту ідентичності:

- (а) почуття ідентичності,
- (б) процес формування ідентичності і
- (с) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу.

Теорія соціального конструювання (П. Бергер і Т. Лукман) розглядає ідентичність як складову частину загальної соціалізації людини, яка відбувається протягом усього його життя.

Дослідження концепту ідентичності в якості інструменту соціальної орієнтації особистості обґрунтовується Г. Теджфелом і сприяє формуванню теорії соціальної ідентичності. Дж. Г. Мід, оперуючи поняттям «самість» (self), формулює концепцію, згідно з якою ідентичність розвивається протягом усього життя, долає кризи, може йти як у прогресивному, так і в регресивному напрямках.

У цілому до середини ХХ століття в рамках філософії, психології та соціології проблема ідентичності отримала досить чіткі наукові обґрунтування в рамках різних теорій, а з 60-х років стала активно досліджуватися в політології, культурології, економічних науках, етнології та інших галузях гуманітарного знання. Сьогодні більшість дослідників визнають необхідність комплексного дослідження категорії «ідентичність». Міждисциплінарні дослідження ідентичності дають якісне збільшення розуміння суспільних процесів, дозволяють виявити рівні та механізми взаємодії людей і інститутів, горизонтальні і вертикальні зв'язки, що виникають у процесі соціальної комунікації, і оцінити в цьому контексті перспективи інституціональної динаміки сучасного суспільства.

Визначають три основних методологічних підходи вивчення концепту ідентичності : *примордіалізм, есенціалізм і конструктивізм.*

**Примордіалізм** виходить з того, що риси ідентичності (наприклад, етнічної чи національної) є незмінними і традиційними, і вся проблема в тому, щоб кожне нове покоління наслідувало ці риси.

**Есенціалізм** має певні спільні моменти з примордіалізмом. Основний принцип есенціалізму полягає в утвердженні споконвічного існування якоїсь суті (есенції), наприклад, долі, призначення, істини, природи людини тощо, які й визначають конкретні ідентичності. Ці сутності незмінні та вічні (жінка, чоловік, європеець, китаєць тощо).

**Соціальний конструктивізм** приходять у соціальну теорію разом із теорією соціальних ролей. Увага концентрується на тому, наскільки добре (або погано) індивіди виконують визначені суспільством соціальні ролі – лікаря, батька тощо. Соціологічний аналіз ролей був суттєвим кроком уперед від есенціалізації біологічної чи психологічної ідентичності людини і сприяв визнанню факту конструювання самості в соціальному житті.

Необхідно відзначити, що осмислення ідентичності як проблеми є характерним, насамперед, для сучасної науки. Так, в умовах «статичної» соціальної реальності (у становому і навіть класовому суспільстві, не кажучи вже про кастове) ідентичність передавалася з покоління в покоління. Стратифіковані історичні спільноти, зберігали стійку єдність способу життя, поглядів, цілей і цінностей.

Глибинні соціальні зрушення, що відбуваються в ході модернізації сучасних суспільств, процеси глобалізації та розвиток інформаційного суспільства, призвели до виникнення складних суспільств з «гібридною», множинною, змішаною ідентичністю їхніх громадян, тобто до плюралізації ідентичності. Тому ідентичність у сучасному суспільстві перестає бути самоочевидною і передбачуваною і може мати розпливчастий, а іноді навіть і конфліктний характер.

Особливо актуалізується проблема ідентичності під час змін, криз, конфліктів, у ситуаціях, коли потрібно об'єднати традиційні «самоочевидні» ідентичності за допомогою нової синтетичної ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад, націю-державу.

Ідентичність є багаторівневою, відкритою, рухливою системою, яка вбирає в себе різні види ідентичності. Наприклад, Л. Нагорна визначає три рівня ідентичності.

**1. Базова ідентичність** – особистісне самовизначення.

2. **Кластер соціокультурних ідентичностей** – вікових, професійних, територіальних, гендерних, етнічних, релігійних та інших.

3. **Основоположна для кожного соціуму** національно-громадянська ідентичність, а також цивілізаційна, транснаціональна, глобальна ідентичності.

**Політична ідентичність.** Політичну ідентичність можна розглядати як окремий випадок соціальної ідентичності. За своїм характером вона раціональна і рефлексивна одночасно. Займаючи певну статусну позицію, людина співвідносить своє становище, систему політичних поглядів і цінностей з іншими індивідами і політичними об'єктами, а саме державою, партіями, групами інтересів, масовими рухами та ін.

Ставлення до об'єктів політичного простору формується, виходячи з «близькості» соціальної позиції. Таким чином, політична самоідентифікація виступає засобом об'єднання та дистанціювання відносно інших людей, політичних організацій, інституцій влади.

На підставі узагальнення різних підходів до визначення політичної ідентичності можна зробити загальний висновок, що **політична ідентичність затверджується в процесі співвіднесення людини з іншими індивідами і політичними інститутами на основі його ідейно-політичних цінностей і симпатій.** Найбільш значущі для людини політичні позиції та орієнтації багато в чому *визначають її електоральний вибір та інші форми політичної поведінки.*

У контексті владних відносин у суспільстві політична ідентичність може приймати різні форми. М. Кастельс виділяє такі її форми:

1. **Легітимізуюча ідентичність**, яка пов'язана з безпосередньою раціоналізацією соціальним актором приналежності до домінуючих соціальних інститутів;

2. **Ідентичність опору**, що виникає у тих соціальних акторів, які формують механізми опору і виживання на основі принципів, що відрізняються від поширених у цьому суспільстві або протистоять їм;

3. **Проекційна ідентичність**, коли соціальні актори створюють (конструюють) нову ідентичність, яка по-новому визначає їх положення в суспільстві, і намагаються змінити всю структуру соціальних відносин.

**Всі три форми політичної ідентичності, зазначені М. Кастельсом, особливо актуалізуються в період трансформацій, переломних, кризових періодів історії, бо вектор розвитку всіх без винятку спільнот – суб'єктів суспільних відносин – у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів – комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки.**

Багатогранність трактувань політичної ідентичності зумовила різноманітність методологічних підходів і плюралізм позицій до вивчення даного феномена.

Уперше концепцію політичної ідентичності, яку спочатку розуміли як тільки *партійну*, стали розробляти американські вчені наприкінці 1950-х років ХХ століття. У 1960 р. А. Кемпбелл, Д. Стоукс, У. Міллер, Ф. Конверс опублікували монографію «Американський виборець». Це традиційне трактування політичної ідентичності ввійшло в історію політичної науки під назвою «класичного», «конвенціонального» або «мічиганського». В основі дослідження політичної ідентичності авторами «мічиганського проекту» була партійна ідентичність і електоральна поведінка, які пояснювались з погляду біхевіоризму. *Партійна ідентичність і електоральний вибір залежали, на думку авторів, насамперед від соціально-економічних чинників і були результатом політичної соціалізації.*

До кінця 60-х років Мічиганська модель залишалась найбільш загальноприйнятною. У той же час ускладнення політичного життя, поява нових

факторів, що впливають на процес політичного самовизначення громадян зумовили необхідність вивчення й інших аспектів політичної ідентифікації. Таким чином методологічна ситуація навколо дослідження цієї категорії стає все більш плюралістичною.

Українська дослідниця О. Добржанська ділить наукові підходи до формування та розвитку політичної ідентичності на дві групи.

**1. Підходи, що фокусуються переважно на тих або інших етнічних аспектах ідентичності** та безпосередньо пов'язують політичну ідентичність з культурними традиціями, символами, міфами, мовою. До таких належать історіцизм та етносимволізм.

**2. Підходи, що виділяються модерністським трактуванням ідентичності як політичного феномена**, пов'язаного з відносно нещодавніми процесами модернізації. Цей підхід найбільш близький політологічному трактуванню ідентичності через посилення акцентів першочерговості політичних факторів.

У дослідженні ролі політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується, важливість мають обидва підходи. З одного боку, ідентичність формується під впливом соціокультурних факторів, у тому числі і статичних, таких як етнос, а з іншого – вплив суспільних змін на процес ідентифікації сприяє становленню ідентичності як гнучкої, рухливої системи, від ступеня зміни якої залежить результат суспільної трансформації.

**Фактори і механізми формування політичної ідентичності.** Формування політичної ідентичності детерміновано низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, інтеріоризація яких у кожній конкретній ситуації набувають для людини всезагального значення.

Різні підходи до визначення ідентичності зумовлюють і різницю у поглядах на механізми і чинники її формування. Так, есенціалізм розглядає ідентичність як спочатку задану етнічними, релігійними, культурними



чинниками, у той час як конструктивізм бачить в ідентичності продукт конструювання з боку політичних та інтелектуальних еліт. Множинний характер ідентичності в сучасному суспільстві все більше схиляє дослідників до необхідності суміщення і взаємодоповнення підходів не тільки в її визначенні, але й в аналізі механізмів і чинників її формування.

У цілому, можна констатувати, що механізм політичної самоідентифікації заснований на визначенні «своїх» групи та поділу «ми» – «вони». При цьому особливе значення мають культурні фактори і ціннісні орієнтири індивіда, його рефлексивність, позитивні чи негативні емоційні почуття відносно речей, які розглядаються членами групи як загальні для них і виходячи з яких вони сприймають свою відмінність від інших груп.

Розглядаючи політичну ідентичність з точки зору конструктивізму, необхідно підкреслити, що ***характер політичної ідентифікації визначається характером державного устрою, політичним режимом, політичними інститутами, партіями та організаціями, тобто політичною системою в цілому.*** Саме на рівні політичної системи «задаються» можливі моделі колективної ідентифікації, визначаються механізми та інструменти її конструювання.

Узагальнюючи різні підходи до процесу політичної ідентифікації можна виділити наступні ***фактори формування політичної ідентичності:***

- політичну культуру;
- соціальну стратифікацію;
- процеси загальної та політичної соціалізації;
- політичний режим;
- місце проживання;
- етнічний та релігійні чинники тощо.

***Основними суб'єктами впливу на політичну ідентичність індивіда є:***

- політичні інститути (зокрема, держава, політичні партії),

- засоби масової інформації,
- соціальне оточення,
- професійна група,
- громадські організації та ін..

Агенти процесу політичної ідентифікації і передають індивіду ті норми і цінності, на підставі яких він себе ототожнює з певною соціальною групою. Велике значення в процесі самоідентифікації відіграє індивідуальна мобільність і психологічні особливості індивіда.

Політична ідентичність, так само як і політична соціалізація, індивіда не є раз і назавжди закінченим процесом і може змінюватися протягом життя людини, залежно від зміни значущих для нього соціально-економічного, політичного і особистого контекстів.

У той же час відповідно до концепції габітусу П. Бурдьє в сьогоденні завжди присутній минулий досвід, але не у формі якихось абстрактних структур або ідей, а у формі тих схем сприйняття, мислення і дії, які вважаються універсальними і які дозволяють затверджувати і зберігати певну ідентичність.

Важливим чинником впливу в сучасному суспільстві є засоби масової інформації, які транслюють образи, символи, норми, світоглядні установки, тобто ідентифікаційні коди соціальних груп і співтовариств. Засоби масової інформації є одним із основних інструментів політичних еліт у конструюванні «уявної спільноти», поділу та уніфікації політичних ідентичностей. Уявлення індивіда про навколишній світ є не тільки результатом його соціальних практик, а й продуктом мас-медіа. На думку Ж. Бодрійяра, сьогодні реальність конструюється за допомогою інформаційних технологій, а образ у масовій комунікації набув повної самостійності, перетворився на «копію без оригіналу». Ж. Бодрійяр називає такі образи «симулякрами», і вважає, що вони здатні не тільки впливати на реальність, але й змінювати її. Такий образ-симулякр може бути створений штучно для реалізації конкретних політичних цілей.

Істотну роль у формуванні політичної ідентичності відіграють політичні традиції і «конструювання історії», яке здійснюється політичними елітами в політичних цілях. Історія практично будь-якого суспільства знає приклади кон'юнктурного перевтілення «героїв» у «зрадників» і навпаки. Подібні ревізії історії та цінностей лише посилюють кризу ідентичності, характерну для країн перехідного періоду, і є чинником переривчастості зв'язку поколінь. Щоб уникнути розколу суспільства на основі різниці в оцінках минулого, сьогодні в публічній політиці багатьох країн не акцентується увага на історичних фактах, які розколюють суспільство, а зосереджують громадськість на консолідуючих подіях і цінностях.

В цілому, формування ідентичності в постмодерністському суспільстві є процесом більш складним і плюралістичним не тільки порівняно з традиційним суспільством, але й порівняно з дисциплінарним модерністським суспільством, в якому особливу роль у конструюванні ідентичності відігравали держава та ідеологія. Сьогодні в суспільстві постмодерну, яке представляє собою мережеву структуру, ідеологія і держава втрачають своє колишнє значення, і державно-національна ідентичність розмивається. Іншою характерною тенденцією є підвищення національної і культурної самосвідомості етнічних та конфесійних меншин, субкультурних об'єднань, що збільшує фрагментацію національно-державних спільнот. Співіснування безлічі ідентичностей у рамках однієї політичної системи збільшує ризики конфліктності між соціальними групами, незважаючи на спробу сучасних держав, за допомогою різних моделей політики (наприклад, «плавильного котла» або «мультикультуралізму») нівелювати протистояння наявних у суспільстві ідентичностей.

Тому завданням сучасних держав постмодерну є конструювання такої універсальної моделі політичної ідентичності, яка б консолідувала суспільство на основі норм і цінностей, що сприймаються всіма членами суспільства, і була б основою колективної самоідентифікації національного чи наднаціонального

співтовариства. При цьому основним механізмом формування будь-якої моделі ідентичності є опора на наявні в суспільстві культурно-цивілізаційні та суспільні пріоритети і практики.

Особливе значення має дослідження механізмів конструювання нових моделей ідентичності в «перехідних» державах, що трансформуються, тому що *домінуюча колективна ідентичність може стати як ресурсом успішних перетворень та розвитку, так і фактором регресу. Відсутність колективної демократичної ідентичності є головною перешкодою демократичної трансформації, посилює ризики повернення до авторитаризму.*

### **1.2. Функції та типи політичної ідентичності**

**Функції політичної ідентичності.** Політична ідентичність виконує в сучасному світі суспільно важливі функції, тому, що колективна ідентичність забезпечує життєздатність політичної системи. Їх можна згрупувати відповідно до парсонівської схеми: функції з відтворення зразка, інтеграції, ціледосягнення й адаптації політичної системи.

Вперше сформулювали функції політичної ідентичності автори «Американського виборця», пов'язуючи їхній зміст, в основному, з партійною ідентичністю та електоральною поведінкою. А. Кемпбелл, Д. Стоукс, У. Міллер та Ф. Конверс визначили наступні функції політичної ідентичності: *структурування суспільства, інтеграція інтересів груп, формування громадської думки, соціальний контроль за поведінкою громадян, обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, функція «інформаційного сита» і визначення «своєї» з ідеологічних підстав групи.*

Сучасне розуміння політичної ідентичності як складної різноманітної категорії значно розширюється і доповнюється. Функції політичної

ідентичності розглядаються не тільки в розрізі окремої держави, але й у масштабах світового співтовариства в цілому.

Підсумовуючи уявлення багатьох сучасних авторів про функції політичної ідентичності у суспільстві, можна визначити наступні:

- легітимації політичної системи в цілому;
- легітимації влади і політичного режиму;
- стабілізації партійної системи;
- соціального контролю;
- формування громадської думки відносно індивідів, груп і організацій;
- функції соціальної компенсації та адаптації до мінливих політичних умов;
- підвищення ефективності спільних дій;
- мотивації та коригування політичної поведінки.

Невиконання або неефективне виконання однієї або декількох функцій є свідомством кризи політичної ідентичності не лише громадян, а й суспільства в цілому.

Враховуючи психологічну складову політичної ідентичності, дослідники звертають увагу на її психотерапевтичну роль. З точки зору Е. Ноель-Нойман, загальнозначущість, гласність – це такі стани, коли індивіди не хочуть себе ізолювати і втрачати своє обличчя. Якщо ж хтось висловлює іншу думку, ніж проголошену привселюдно і яка стала загальнозначущою, то гласність, загальнозначущість виступають у вигляді ганебного стовпа і слугують достатньо дієвим способом покарання. Звідси випливає один дуже важливий момент у визначенні громадської думки: вона не просто морально значуща, не просто визначає поведінку, не тільки об'єднує людей у товариство; вона має соціальний вимір, тому що її, не боячись, не відчуваючи страху бути

ізолюваним від спільноти, виглядати смішним, можна висловити перед громадськістю.

Таким чином, можна визначити ще одну важливу функцію політичної самоідентифікації громадян – задоволення потреби у визнанні. Потреба у визнанні, вважає Е. Ноель-Нойман, може відігравати роль мотивації політичної поведінки, сприяти перетворенню потреб у дії, допомагати людям орієнтуватися в політичному просторі та оцінювати його.

Визначення функцій політичної ідентичності так само, як і уявлення про політичну ідентичність, не є закінченим процесом. Зі зміною ролі і завдань політичної ідентичності в нових історичних умовах будуть визначатися її нові функції, може підвищуватися домінування одних її функцій, у той час як інші, (наприклад, ідеологічна функція) можуть втратити своє першочергове суспільне значення.

Дослідження політичної ідентичності в суспільстві, що трансформується, **актуалізує функцію політичної ідентичності як ресурсу суспільного розвитку.** Саме ця функція політичної ідентичності дозволяє її розглядати як *регулятор суспільного розвитку в країнах розвинених і тих, що перебувають у процесі модернізації, як один із основних факторів, що визначають напрямок і підсумок трансформації в перехідних державах.*

**Типи політичної ідентичності.** Типи політичної ідентичності обумовлені особливостями політичного процесу. Спочатку політична ідентичність, як вказувалося вище, визначалася як партійна і залежала, на думку дослідників, від соціально-економічних чинників («воронка причинності») і політичної соціалізації. Вона виявлялася у вигляді психологічної ідентичності з певною партією і як симпатія до партійного лідера. Таким чином, ще однією заслугою авторів «Американського виборця» було те, що вони заклали основи **класичної типології політичної ідентичності за партійною, ідеологічною і персоніфікованою ознаками.** Ця версія типології політичної ідентичності

отримала свій розвиток і в країнах Західної і Північної Європи. При цьому ідеологічна та персоніфікована ідентичності розглядалися як доповнення або альтернатива партійній.

Трансформація політичних режимів і криза політичної ідентичності в посткомуністичних країнах актуалізували в політичній науці тему **кризової, позитивної і негативної ідентичностей**, які, у свою чергу, аналізувалися через призму партійних симпатій. На основі порівняльних досліджень політичних установок у країнах Східної Європи Р. Роуз і У. Мішлер визначають чотири типи виборців, виходячи з партійних уподобань останніх:

- 1) *«негативісти»* мають уявлення про те, за яку партію вони не голосуватимуть у будь-якому випадку, не маючи власне позитивного образу партії;
- 2) *«закриті»* мають уявлення про позитивні і негативні «зразки» партій;
- 3) *«відкриті»* позитивно відносяться до якоїсь партії і не мають образу «ворога»;
- 4) *«апатичні»* не мають ніякої ідентичності.

Таким чином, політична практика в країнах з перехідними режимами не тільки ускладнює розуміння політичної ідентичності в цілому, але й виявила нові типи політичної ідентичності, пов'язані з трансформацією політичної свідомості і кризовим станом суспільної системи. Учені роблять висновок, що *кризовий стан суспільства зумовлює домінування кризового стану ідентичності*, яке проявляється, перш за все, у невідповідності ідеологічного, партійного і персоніфікованого її рівнів при домінуванні останнього, а також у формуванні негативного способу самовизначення в політичному просторі. Тривалість цієї кризи визначається швидкістю адаптації масової свідомості до нових реалій.

Кризовий стан політичної ідентичності необхідно розглядати в контексті загальної соціокультурної кризи, яка характеризується зламом пануючої в

суспільстві структури раціональних (або що представляються такими) цінностей і норм, традиційних символів і стереотипів. Тобто, причинами кризи ідентичності є руйнування уявлень, що складають основу самосвідомості особистості: звичних соціокультурних та політичних міфів, цінностей і норм, що визначали процес політичної само ідентифікації.

Кризовий стан суспільства характеризується не тільки кризовою ідентичністю, але й переважанням **негативної моделі політичної ідентифікації**. Сутністю негативної ідентифікації є визначення змісту колективного «ми» за допомогою образу Ворога, «поділу» світу на «своїх» і «чужих», покладання відповідальності за власні невдачі на колективного «іншого». Ознаками негативної ідентичності є самоствердження «від протилежного» й агресивне ставлення до представників будь-яких політичних рухів, які сприймаються як «чужі», зростання ксенофобії і спрощення картини світу, політична демагогія й ідеологізація суспільної свідомості.

Негативна політична ідентичність властива не тільки кризовим системам, які трансформуються, вона є обов'язковим етапом розвитку особистості, тому зустрічається і в країнах з розвиненою демократією. У той же час саме в політичних системах, що трансформуються, негативна ідентичність є однією з характерних ознак політичного життя.

Негативна ідентифікація часто цілеспрямовано формується політичними лідерами, рухами та об'єднаннями для мобілізації та консолідації своїх прихильників у процесі досягнення певних політичних цілей. Згідно з О. Поповою, негативна ідентифікація в кризовому суспільстві виконує *світоглядну, компенсаторну й консолідуючу функції*. Л. Гудков, доповнюючи запропоновану класифікацію *функцією мобілізації*, вводить у науковий обіг поняття «*негативної мобілізації*». Цим поняттям науковець описує механізм консолідації населення на основі зростання дифузного масового роздратування, страху, ненависті, що супроводжується почуттям спільності на основі появи



«ворога» при перспективі «небажаного розвитку подій. Автор відзначає «крайню неконструктивність» і небезпеку для суспільства такого типу консолідації, оскільки вона блокує вихід з кризи. Суспільна свідомість, яка виникає в результаті негативної мобілізації, являє собою стан моральної дезорієнтації, нездатності до будь-якої практичної оцінки. Негативна мобілізація провокує цинізм, залишає після себе «випалений ціннісний простір» і неможливість смислових інновацій. Негативну мобілізацію можна трактувати як контрмодернізаційну стратегію поведінки суспільства в умовах соціокультурної кризи через можливість виконання нею «механізму повернення».

**Позитивна ідентифікація** передбачає ототожнення індивідом себе з якоюсь групою або спільністю на основі приписуваних їй певних позитивних якостей і характеристик (таких як успіх, статус, гідність і т. д.). В основі позитивної ідентичності лежить відчуття гордості й самоповаги від причетності до групи або спільності, з якою асоціює себе індивід.

Зберігає свою актуальність **типологія політичної ідентичності за ідейно-політичним напрямком**. Традиційним інструментом дослідження цієї типології є шкала **«лівий-правий»**. Необхідно відзначити, що дослідження характеру політичної ідентичності, як громадян, так і політичних партій, із застосуванням даної шкали є дуже проблематичним, тому що сьогодні ідеологічна складова відіграє все меншу роль у політичному процесі. Не дивлячись на те, що в країнах з усталеною партійною системою традиційно зберігається протиборство між основними політичними партіями, (наприклад у США і Великобританії консерваторам протистоять ліберали, або як у Франції, Іспанії та Німеччині – соціал-ліберали) загальною тенденцією для політичних партій у розвинених демократичних країнах є зближення позицій із багатьох питань внутрішньої і зовнішньої політики. Центристські позиції партій відображають запити суспільства, яке за своєю масовою свідомістю все більше

тяжіє до центру, відмовляючись від радикалізму. Сьогодні більшість людей є центристами за своїми ідейними переконаннями, і їм потрібні політичні та економічні свободи.

Що стосується партійних систем посткомуністичних держав, то для них характерна нечіткість ідеологічних розмежувань і деформація ідеологічних антагонізмів. Формування ідеологічного дискурсу часто здійснюється ситуативно, залежно від зовнішньо-та внутрішньополітичної кон'юнктури. Громадяни – основний споживач дискурсивної продукції – нерідко відчують подив, намагаючись зрозуміти справжній сенс політичних висловлювань чи прийнятих рішень.

Для досягнення політичних цілей (наприклад, для проходження до парламенту) партії часто створюють блоки та коаліції, які формуються не на ідеологічній, а на кон'юнктурній основі, що порушує логіку правого-лівого спектру й остаточно дезорієнтує виборця, який більше голосує за особистість, ніж з ідейних міркувань, або ж методом «від супротивного».

Незважаючи на те, що образ правих і лівих у свідомості громадян посткомуністичних суспільств досить розмитий, можна виділити наступні напрямки ідеологічної ідентифікації громадян у цих державах:

- *соціал-демократичний / комуністичний;*
- *консервативний;*
- *ліберальний;*
- *радикальний.*

У цілому, ідеологічна самоідентифікація громадян у посткомуністичних державах, як і партійна, багато в чому носить персоніфікований характер і орієнтована на знакові політичні фігури.

У той же час, незважаючи на проблематичність застосування і появу нових ціннісних розколів у суспільстві, наприклад, «постматеріалістичних», «нових лівих» і «нових правих», дослідження політичних орієнтацій за віссю

лівий-правий зберігає своє наукове значення, бо є узагальненою характеристикою позиції людей з важливих питань, виступає своєрідним лейблом політичної ідентифікації.

У науковій літературі застосовується також **типологія ідентичності залежно від її тривалості, ступеня інтеріоризації та стійкості**. Виходячи з цих критеріїв, визначають: *ситуаційну та трансверсальну (надситуаційну)* політичні ідентичності.

**Ситуаційна** ідентичність формується виникненням певної ситуації і може легко змінюватися, виходячи зі змін у політичній практиці суб'єкта. Вона не інтегрується з «особистісними смислами» і нав'язується особистості ззовні. Таким чином, у ній відсутні «прийняття» особистістю інтеріоризованих норм і правил практики, схем мислення, сприйняття і оцінювання, які притаманні ідентифікованій політичній позиції в якості своєї політичної ідентичності.

**Трансверсальна** політична ідентичність є більш стійкою, оскільки інтегрована з особистісним сенсом суб'єкта, відображає значущі для нього цінності, норми й установки. Вона є результатом «внутрішньої роботи» суб'єкта щодо прийняття чи неприйняття ситуаційних ідентичностей, їхньої інтеріоризації. Таким чином, трансверсальна політична ідентичність має невелику залежність від мінливих політичних ситуацій і триває в часі.

Намагаючись об'єднати різні типології політичної ідентичності в одну універсальну конструкцію, Є. Мелешкіна пропонує **типологію за суб'єктом та об'єктом політичної ідентичності**.

**За суб'єктом** – носієм науковець виділяє *індивідуальну політичну ідентичність і групову*.

**За об'єктом ототожнення** – *ідентичність члена групи інтересів, партії, ідеологічної течії, жителя міста чи регіону, громадянина держави тощо*.

Ця типологія є загальноприйнятою в різних варіаціях і доповненнях практично у всіх сучасних дослідженнях.

*Під політичною ідентичністю індивіда* зазвичай розуміється сукупність найбільш значущих політичних орієнтацій, які багато в чому визначають політичну поведінку і політичні установки людини. При цьому необхідно підкреслити, що дослідження класової чи партійної ідентичності, методологічно так само зводиться до ідентичностей окремих людей.

**Індивіди і групи можуть виступати в ролі як суб'єкта, так і об'єкта ідентичності.** Наприклад, політичний лідер, будучи суб'єктом політичної ідентичності, виконує роль об'єкта ототожнення для своїх прихильників. Політична партія, виступаючи в ролі об'єкта ідентифікації може, на основі сформованого колективного «Ми», дистанціювати себе як суб'єкт ідентичності відносно інших політичних партій та суб'єктів політичного процесу.

Подвійну роль суб'єкта та об'єкта ідентичності можуть виконувати й інші типи політичної ідентичності: регіональна, національно-державна і навіть наддержавна, наприклад, європейська чи цивілізаційна.

Одним із видів групової ідентичності є **колективна ідентичність**, яка не зводиться до індивідуального досвіду і не є просто сумою ідентичностей її членів. *Особливістю колективної ідентичності є те, що вона повинна усвідомлюватися, «уявлятися» всім колективом, що дозволяє групі виступати як єдиний суб'єкт ідентичності.*

Соціальні спільноти самі по собі не створюють колективну ідентичність, її створюють лідери, керівники, ідеологи, які через різні засоби комунікації транслюють її членам групи. Поняття «Ми» виникає в індивіда як у наслідок усвідомлення себе частиною певної групи, так і в процесі соціального запиту, як реакція на навколишню дійсність. Рівень усвідомлення індивідом поняття «Ми» багато в чому залежить від його обізнаності та політичної культури.

При цьому колективну ідентичність потрібно розуміти не як механічну суму індивідуальних ідентичностей, а як бажання людей бути разом, почуття

приналежності до єдиної соціальної спільності. Згідно з Ф. Фукуямою, ідентичність йде не тільки з голови, але з серця.

Одним із типів колективної ідентичності є **національно-державна ідентичність (загальнодержавна ідентичність)**, яка і задає межі існування держави як політичної спільноти. Колективна ідентичність є тим політичним проектом («уявною спільнотою»), який на основі загальних цілей, цінностей і загроз об'єднує індивідів, незалежно від їх індивідуального досвіду, в єдиний політичний організм.

Головна функція загальнодержавної ідентичності полягає в легітимації існуючої системи, на основі уявлення про державу як політичне співтовариство, яке розділяється громадянами в самовизначенні колективного політичного, у відповіді на питання «Хто ви?». У цьому випадку також прийнято говорити про *національно цивілізаційну ідентичність*.

Загальнодержавна ідентичність пов'язана з культурними, світоглядними та політичними уявленнями, а також із інституційними механізмами, що забезпечують її формування, збереження і трансформацію. Функціонування таких механізмів є предметом політики ідентичності, яка переважно реалізується в ідеологічній та гуманітарній сферах, але є також органічним складником інших політик – внутрішньополітичної, зовнішньополітичної, соціально-економічної, безпекової. Політика ідентичності в контексті інших політик виконує роль їх доктринальної основи, надає сенсовості й забезпечує цілепокладання всіх видів діяльності соціального організму.

В епоху глобалізації та інформаційного суспільства проблема колективної ідентичності постає ще одним викликом існуванню держави-нації, бо в сучасних умовах на передній план виходять нові ідентичності, які стають більш важливими ніж базові (класові чи національні), і від того, як вони будуть впливати на державу, залежить її майбутня доля.

Розмивання національної ідентичності в сучасному глобальному та інформаційному суспільстві, ускладнення ієрархії ідентичностей усередині держави актуалізують формування **громадянської ідентичності**.

**Національно-громадянську** ідентичність можна розглядати як колективну ідентичність, що має політичні та історико-культурні підстави. Вона включає не тільки лояльність до держави, але й ототожнення громадянами країни уявлення про це співтовариство, відповідальність за долю держави і почуття людей (гордість, образи, розчарування, песимізм чи ентузіазм).

В основі громадянської ідентичності закладено політичне самовизначення індивіда як громадянина – члена політичної нації та ідентичність державної спільноти, яка підтримує інституційні основи політичної нації та забезпечує реалізацію громадянських прав через громадські інститути.

У сучасній науковій літературі все частіше йдеться про громадянство як інструмент консолідації національних спільнот або наддержавних об'єднань (наприклад, Євросоюзу), а також про «всесвітнє громадянство» як найбільш послідовне і «завершене» відображення абстракції «світового ринку».

Роль загального знаменника в науковому дискурсі, який оперує поняттями **«національна ідентичність»**, **«національно-державна ідентичність»**, **«національно-громадянська ідентичність»**, **«наднаціональна політична ідентичність»**, **«цивілізаційна ідентичність»** виконує поняття **«макрополітичної ідентичності»**, введене в науковий обіг О. Малиною. На думку авторки, це поняття вказує на ідентифікацію з більш широкою спільнотою, яка передбачає наявність солідарності за межами кордонів, пов'язаних із політичними й ідеологічними уподобаннями. Макрополітична ідентичність пов'язується з приналежністю або до нації (обумовленої на різних підставах), або до наднаціональної спільноти. Передбачається, що в першому випадку зв'язки, що скріплюють співтовариство, виявляються міцнішими.

Введення поняття макрорівня політичної ідентичності автоматично передбачає застосування поняття її **мікрорівня**, під яким, можна розуміти, у першу чергу, політичну ідентичність індивіда, а також політичну ідентичність різних сегментів національних держав, наприклад етнічних та конфесійних меншин, субкультурних спільнот тощо.

До колективного типу політичної ідентичності відноситься і **регіональна ідентичність**, яка є одним із базових елементів конструювання «регіону» як специфічного соціально-політичного простору. Регіональна ідентичність конструюється через осмислення зв'язку між співтовариством і простором у історико-культурному політичному контексті. Для поняття «регіон» характерні спільність історичних доль, особливості матеріальної і духовної культури, географічна єдність території, специфіка економіки та інші специфічні ознаки.

Факторами регіональної ідентифікації є: територіальні зв'язки, що виникають на основі спільного чи сусідського проживання членів соціальних груп різного масштабу й культурної ідентифікації, символи, образи, наративи, міфи про кордони й унікальність регіону та перспективи регіонального розвитку. Ці підстави консолідації регіонального співтовариства активно підтримуються регіональними елітами та ЗМІ, стають істотним аспектом регіональної політики.

Як показує суспільна практика, факторами гіпертрофованої політизації регіональної ідентичності можуть стати складні стосунки з центром і утиск (або наявність масових уявлень про такі обмеження) регіональних політичних, соціально-економічних, духовних інтересів. У цьому випадку в ранжуванні ідентичностей на перший план виходить саме регіональна ідентичність, що значним чином шкодить загальнонаціональній.

Слід зазначити, що для більшості людей характерна змішана ідентифікація. Наприклад, людина може відчувати себе одночасно жителем міста чи села, регіону, громадянином держави, членом будь-якої партії.

Співвідношення значущості об'єктів ідентифікації для індивіда залежить від ієрархії цих об'єктів у його політичній картині світу, яка формується залежно від багатьох суб'єктивних і об'єктивних чинників, зокрема від його диспозицій у соціокультурному, економічному і політичному просторі (його габітусу), а також від рівня сформованості об'єктів ідентифікації: держави, нації, партій, регіону та ін.

Політична практика також показує, що різні типи соціальної ідентичності (етнічної, релігійної, регіональної, демографічної, професійної тощо) можуть приймати у певних умовах політизований характер і використовуватися політичними суб'єктами (державою, партіями, політичними елітами та лідерами) як політичний ресурс.

**Роль політичної ідентифікації в процесі демократичної трансформації суспільства.** Перехід до демократичної політичної системи та її успішне функціонування безпосередньо залежать від політичної ідентичності учасників політичного процесу. Суспільна практика підтверджує, що вектор розвитку всіх без винятку співтовариств – суб'єктів суспільних відносин, у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів як комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки.

Автори аналітичних моделей переходу до демократії (Г. О'Доннел, Д. Растоу, А. Пшеворський, Ф. Шміттер та ін.), незважаючи на методологічні розбіжності, допускають широкий консенсус навколо вибору моделі суспільного розвитку, особливо на останніх етапах становлення демократії.

Визначаючи основні передумови демократії такі, як здобуття національної єдності та ідентичності, досягнення достатньо високого рівня економічного розвитку, масове розповсюдження та усвідомлення населенням демократичних принципів, довіри до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, громадянські почуття та ін., представники структурного підходу (С. Ліпсет, Г.



Алмонд, С. Верба, Д. Растоу, Р. Інглхарт, Л. Пай та ін.) виокремлюють, насамперед, здобуття національної єдності та ідентичності.

Наприклад, Д. Растоу стверджує, що національна єдність є основною передумовою демократії. Ця передумова означає, що більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої історичної спільності вони належать. Л. Даймонд вважає, що «мінімальний поріг масової підтримки демократії в консолідованому режимі» складає дві третини громадян.

Дійсно, коли більшість суспільства об'єдналася навколо однієї ідеї, ідентифікує себе з нею і докладає максимальних зусиль для демократичного реформування політичної системи, перехід до демократії набуває ознак неминучості цього процесу.

Науковий інтерес до проблеми впливу політичної ідентичності на становлення демократичних політичних режимів пов'язаний з активним переходом до демократії великої кількості країн Східної Європи і на пострадянському просторі на початку 90-х років ХХ століття, з труднощами демократичних перетворень і залежністю цього процесу від політичних уподобань громадян цих держав.

Трансформація політичної ідентичності та утвердження нових політичних цінностей призвели до значної диференціації політичних орієнтацій серед громадян в посткомуністичних країнах. Кризові стани, пов'язані з глибокими структурними реформами, зростання корупції і політичне лавірування еліт загрожували «негативною конверсією», викликали ностальгію за соціалістичними цінностями, переорієнтацію політичних уподобань у бік лівих ідей. Незважаючи на те, що більшість населення цих країн ідентифікували себе з демократичними цінностями, у частини населення поняття «демократія» і «ринок» викликали роздратування і недовіру. Великі групи населення мали дуже туманне і невизначене ставлення до цих категорій, їхній політичний вибір

залежав від актуальних сьогоденних соціально-економічних проблем і був більше психоемоційним, ніж раціональним.

Порівняльні дослідження Р. Роуз і У. Мішлер, Н. Монро, Кр. Харпфер у 1995р. і в 1996р. політичних установок мешканців Угорщини, Польщі, Румунії, Словенії, Росії показали, що політична ідентифікація та поведінка громадян у країнах, де демократичні інститути знаходяться на початковій стадії, формуються під впливом груп, як з позитивною, так і з негативною ідентичністю. Процес самоідентифікації відбувається через образ «ворога», який, з одного боку, відіграє деструктивну роль у суспільстві, тому що може викликати агресію, несприйняття інших політичних уподобань, конфронтаційну лексику. З іншого – образ «ворога» виконує функції консолідації групи, зміцнення її базових цінностей. Носіями негативу ідентичності в цих країнах були не тільки комуністичні партії, а й партії та об'єднання крайнього правого спрямування, націоналістичні організації, фінансово-промислові угруповання. Позитивна ідентифікація, яка визначалася через негативні образи минулого, була характерна для прихильників нових політичних демократичних цінностей.

У цілому, *характер політичної ідентифікації розглядається зазначеними авторами як значуща характеристика політичного життя суспільства, що дозволяє, з одного боку, непрямим чином оцінити рівень його демократичності і стабільності, а з іншого – розглядати як показник специфіки політичної культури громадян країни.*

Аналіз стану і тенденції політичної ідентифікації в посткомуністичних країнах, західноєвропейських державах і США в умовах стабільності і трансформації суспільства, проведений О. Поповою, показує, *що політична ідентичність безпосередньо впливає на поведінку людей, у першу чергу на електоральний вибір.* Одночасно політична ідентифікація виступає в ролі свого роду «призми» в оцінці політичних процесів. *У суспільстві, що переживає період реформ, велика ймовірність розвитку кризового характеру*

*ідентичності.* Авторка звертає увагу на те, що для посткомуністичних країн значущим об'єктом політичної ідентифікації громадян виступає найбільш імовірна й бажана модель майбутнього розвитку політичного режиму. Тому за висновками дослідниці теоретично можливі три варіанти подій:

а) формування формальної демократії, основною ознакою якої виступають змагальні вибори за основні посади виконавчої та законодавчої влади;

б) формування демократичного режиму, який за сутнісними характеристиками відповідає рисам теорії поліархії Р. Даля;

в) встановлення автократичного режиму.

***Таким чином, широке поширення демократичних перетворень у багатьох країнах світу не означає безпроблемного розвитку цього політичного явища.***

С. Хантінгтон обґрунтував хвилеподібну парадигму поширення демократії і продемонстрував, що за підйомом демократизації, як правило, відбувається її відкат. Процеси демократизації останньої чверті ХХ століття С. Хантінгтон охарактеризував як третю хвилю демократизації, що охопила велику групу країн. Науковець підкреслює, що чисельні гострі соціальні проблеми (що виникають часом навіть незалежно від форми правління, скажімо, етноконфлікти, тероризм та ін.) швидко розв'язати неможливо, і це породжує в суспільстві апатію, розчарування, виникнення феномена «авторитарної ностальгії». Тому вчений не виключає можливості виникнення третьої зворотної хвилі, тобто наступу й поширення різних форм авторитарного режиму.

Ознаками цієї хвилі виступають як повернення країн до авторитарно-тоталітарного правління, так і формування різноманітних гібридних режимів, що поєднують у собі демократичні та авторитарні риси. Особливо непокоїть те,

що в більшості пострадянських «гібридів» авторитарні риси є значно суттєвіші, а демократичні часто виступають як формальне прикриття реальних практик.

Таким чином, існує прямий взаємозв'язок між демократичною трансформацією суспільства та формуванням колективної загальнодержавної ідентифікації громадян на основі демократичних норм і цінностей. Рушійною силою демократизації виступає активна позиція громадян щодо її становлення.

Підсумовуючи дослідження політичної ідентичності як ресурсу демократичної трансформації можна зробити наступні висновки:

1. Співвіднесення людини з політичними інститутами, ті чи інші ідейно-політичні переваги, які обумовлюють партійні симпатії і антипатії, електоральний вибір та інші форми політичної поведінки, пов'язують індивідуальну та групову політичну ідентичності, ідентифікаційні паттерни індивіда і великих спільнот – суб'єктів політичного процесу і, в підсумку, визначають вектор політичного розвитку.

2. Демократизація передбачає не тільки зміну політичного режиму, перетворення авторитарних структур і процедур у демократичні інститути, але і зміну самих громадян, що виявляється у відмові від уявлень про позитивність авторитаризму і в зміцненні переконаності в перевагах демократії.

3. Процес демократичного транзиту залишається незавершеним до того часу, поки демократія не отримає безумовної підтримки з боку переважної більшості громадян, тобто консолідації громадян навколо демократичних цінностей.

4. Консолідація не може не ґрунтуватися на позитивно орієнтованій ідентичності. Така ідентичність передбачає підтримку широкого консенсусу навколо вибору моделі суспільного розвитку, готовність до діалогу в публічній сфері, громадянську лояльність.

5. Одним із чинників утвердження консолідованої демократії і перешкодою відкату демократичних перетворень є збільшення соціального

капіталу на основі довіри до політичних інститутів і людей один одному, утвердження політичної терпимості й готовності до компромісу і співробітництва.

6. Підтримка демократії з боку громадян – багаторівневий феномен. Вона включає ставлення до демократії як до ідеального типу, а також переконання і оцінки, що відносяться до роботи реальних демократичних інститутів. Серед цінностей, установок і переконань, що становлять необхідну для демократичного розвитку політичну культуру, найбільш фундаментальним є переконання в тому, що демократія має більше переваг, ніж будь-яка з її альтернатив.

Таким чином, дослідження політичної ідентичності як ресурсу демократичної трансформації показує, що демократизація передбачає не тільки перетворення авторитарних структур і процедур у демократичні, але й безумовну підтримку з боку переважної більшості громадян демократичних перетворень, тобто консолідацію громадян навколо демократичних цінностей. *Політичну ідентифікацію громадян з демократичними інститутами, принципами і цінностями ми маємо розглядати як ресурс, фактор та умови демократичної трансформації суспільства.*

### **1.3. Розвиток та стратегія формування політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства.**

**Розвиток політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства.** Питання про політичну ідентичність є одним з найбільш актуальних у період незалежності країни. Це обумовлено тим, що зміцнення політичної нації та держави, вирішення завдань демократичної трансформації можливе тільки на основі загальних ідентифікаційних орієнтирів більшості населення. Демократичні перетворення повинні бути не тільки

інституалізовані, але, найголовніше, повинні усвідомлюватися більшою частиною населення України.

Політична ідентичність громадян України в роки незалежності формувалася у відповідності з політичними та соціально-економічними трансформаціями, віддзеркалюючи хворобливий стан українського суспільства, приймаючи затяжний і суперечливий характер

Як показує суспільна практика, український шлях до демократії виявився непрямолінійним і набагато більш тернистим, ніж це уявлялося на початку демократичних реформ. Він супроводжується глибокою системною громадською кризою і кризою політичної ідентичності українських громадян.

**Криза політичної ідентичності в Україні була зумовлена низкою об'єктивних факторів.**

*У першу чергу, це криза радянської держави, її ідеології, концепції, що склалася в суспільстві.* Радянська держава тоталітарно керувала процесом формування колективної радянської ідентичності й ефективно використовувала всі наявні у неї в арсеналі засоби і методи: марксистсько-ленінську ідеологію, освіту, ЗМІ, дисциплінарні методи, «залізну завісу» тощо. Радянська ідентичність була підкріплена консолідуючою ідеєю – побудовою світлого комуністичного майбутнього.

Криза радянської політичної системи супроводжувалась вибухом суспільної свідомості, суспільних рухів, активізацією політичного життя, суспільною ейфорією. Крах завіси спілкування із Заходом спричинив ефект вибуху бомби. Радянські громадяни стали активно усвідомлювати вузькість свого «життєвого простору»: політичного, правового, економічного, інформаційного тощо.

*Друга причина кризи політичної ідентичності в сучасній Україні – це трансформація політичного режиму і політичної системи, яка неминуче*

*передбачає трансформацію суспільної свідомості та власне політичної ідентичності через кризу.*

Криза і застій старої радянської системи були точкою біфуркації для визначення нової історичної альтернативи суспільного розвитку. Новими орієнтирами виступали національний суверенітет і демократичні цінності, такі, як плюралізм, влада закону, індивідуальна свобода, ринкова економіка, високі стандарти життя тощо. Але, криза радянської політичної системи і ускладнення трансформаційних змін супроводжувалися ідентифікаційною кризою.

Труднощі перехідного періоду полягали в тому, що одночасно потрібно було формувати нову політичну ідентичність і проводити модернізацію політичних інститутів. Поставлені завдання ускладнювались переоцінкою політичних цінностей, історії, авторитету й долі, поляризацією суспільства за ідеологічною, ціннісною ознакою, включно зі всіма орієнтирами внутрішньої і зовнішньої політики. Незалежність і свобода, до якої так прагнули мільйони людей, у той же час дали невизначеність стану й невпевненість у своїй ідентичності, життєві перспективи втратили колишню визначеність.

Одна з причин невизначеності політичного самовизначення і поляризації суспільної свідомості полягає в тому, що суспільні зміни всі роки незалежності відбувалися настільки стрімко, що не встигали усвідомлюватися більшою частиною населення, яке, за визначенням М. Степико, перебувало в глибокому стресі і культурному шоці. На думку автора, культурний шок у посткомуністичних суспільствах був наслідком колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих векторів:

- нової системи цінностей, що імпортувалася із країн західної цивілізації разом із ринковими моделями економічної трансформації, розширенням торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом.
- старої радянської системи цінностей, настанов і поведінкових стереотипів, що досі домінують у суспільній свідомості.

- цінностей традиційної національної культури, що швидко відроджується в нових незалежних країнах.

*Третя складова в парадигмі кризи політичної ідентичності в Україні – універсальна для країн сучасного світу – вплив процесів глобалізації на політичне самовизначення громадян.*

Ідентичність у ході глобалізації змінюється через посилення взаємодії культур, вона стає більш плюралістичною. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає позначення свого місця в транснаціональному економічному просторі, культурну ідентичність, персональну ідентичність тощо. У результаті розмивається «національна», за країною походження, ідентичність, вона втрачає свої міцні орієнтири. У держави з'являються конкуренти у вигляді мережевих спільнот, транснаціональних корпорацій, наднаціональних структур.

«Криза національної ідентичності стала, за висловом С. Хантінгтона, глобальним феноменом» У своїй роботі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» С. Хантінгтон відзначає, що криза ідентичності характерна сьогодні для всіх націй незалежно від «статусу успішності». Ці питання однаково важливі як для виникаючих молодих держав, так і для держав, давно «укорінених» у світовій геополітичній структурі. Складнощі формування ідентичності особливо характерні для тих держав, які включають в себе кілька етнічних, релігійних або лінгвістичних груп. Україну С. Хантінгтон відносить до таких розколотих товариств.

Ускладнюють політичну консолідацію українського суспільства і розмивають національні ідентифікаційні кордони лімітрофне розташування України в геополітичному, економічному і духовно-моральному вимірі. А також розбіжності в культурно цивілізаційних орієнтаціях українських громадян, викликані «зіткненням» на території України західноєвропейської, євразійської та ісламської цивілізацій.



Комплексні дослідження протягом періоду Незалежності українських соціологічних центрів таких, як Інститут соціології НАН України, Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Центр соціальних та маркетингових досліджень Социс, соціологічна група «Рейтинг» та ін. аналітичні матеріали українських та зарубіжних дослідників свідчать, що темпи і стан процесу формування колективної політичної ідентичності в сучасній Україні не відповідають потребам суспільства в консолідації зусиль для проведення ефективних демократичних реформ.

Соціологічні дослідження показують кризовий характер політичної ідентичності і поляризацію політичного самовизначення українських громадян за основними параметрами суспільного розвитку.

Труднощі ринкових реформ, зростання майнової диференціації, маргіналізація населення, корупція і злочинність, відсутність консенсусу політичних еліт і волі держави щодо згуртування суспільства навколо демократичних перетворень не тільки формували ностальгію частини суспільства за старою радянською системою, за «сильною рукою», але й сприяли їх консервації. Показовий і той факт, що, незважаючи на те, що минуло більше 20 років після розпаду СРСР, кожен шостий українець у 2013 році ще не визначився з цього питання. Протягом усіх років незалежності практично не змінилася кількість і співвідношення прихильників капіталізму і соціалізму.

Проте, незважаючи на всі колізії політичної ідентифікації в роки незалежності, демократичні цінності та інститути міцно увійшли в життя українського суспільства, половина українців у 2011 році вважала демократію найбільш бажаним типом суспільного устрою.

Крім вищезазначених об'єктивних причин на специфіку кризи політичної ідентичності в Україні впливає цілий **ряд факторів внутрішнього розвитку**. Зокрема, посилює фрагментацію українського суспільства і перешкоджає формуванню консолідованої політичної ідентичності **низький рівень**

легітимності політичної влади, який проявляється передусім в недовірі до політичних інститутів: Президентів, парламенту, уряду, політичним партіям. Зниження довіри людей до влади позначається на їх ідентифікації, створює ситуацію соціальної напруги, негативно впливає на процес формування колективної ідентичності на основі суспільного консенсусу, гальмує демократичні перетворення.

Негативно впливає на легітимність влади **нестійкість законодавчих основ життєдіяльності держави**, відсутність єдиної концепції правової політики серед політичної еліти, слабка адаптація суспільства до законодавчих процесів, правовий нігілізм серед населення.

*Особливостями політичних ідентичностей українців є розмежування за цілями суспільної трансформації і реформ.* Основні лінії «розломів» суспільної свідомості проходять по осі соціалізм / ринкові відносини, демократія / авторитаризм. Незважаючи на те, що демократія і ринкові відносини міцно увійшли в життя українців, у їхній свідомості успішно поєднуються стереотипи як старої радянської системи відносин, так і нові «правила поведінки» демократичного суспільства.

На ставлення українців до суспільних реформ впливають не тільки соціокультурні фактори, які є домінуючими у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів, а й соціально-класова поляризація суспільства. Основою політичних розмежувань є також майнове розшарування, зростання «бідності працюючих», низький рівень соціального самопочуття більшості населення і психологічного фону в суспільстві, відсутність впевненості у завтрашньому дні, задоволеності життям і відчуття щастя українських громадян.

Негативне ставлення українців до економічних реформ пов'язано не з тим, що вони є ідеологічними противниками ринкової економіки, а з тим, що від результатів її впровадження вони не отримали очікуваних дивідендів. Спостерігається феномен «негативної консолідації» українців в оцінках дій

влади і результатів реформ. Маніпулятивний вплив на суспільну свідомість робить політика партій, які часто маневрують на угоду симпатій свого електорату в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики.

Яскрава суперечливість ідентичностей українських громадян проявляється і в зовнішньополітичній сфері щодо геополітичних векторів інтеграції. Основною дилемою у зовнішньополітичній сфері є «прозахідна» або східна, «проросійська» політична ідентифікація українців, яка має регіональне забарвлення. На зовнішньополітичну ідентичність українців впливають культурно-етнічний і регіональний поділ, історичні та сучасні стереотипи, політика регіональних еліт, а також часта зміна геополітичних орієнтацій з боку держави і політичної еліти. Найбільш консолідовані українці щодо вступу України в НАТО, приєднання Криму до території України, щодо збереження власності на українську ГТС та ін.

У цілому, для зовнішньополітичної свідомості українських громадян характерні амбівалентність, суміщення різних векторів політичної ідентифікації (східного і західного), міфологізація і завищені очікування. Втім, консолідована ідентичність в сучасній Україні може сформуватися тільки на основі узгоджених ціннісних пріоритетів всіх жителів України, не залежно від їх соціокультурної належності та регіону проживання, створення сприятливих умов життя і високого рівня соціального та психологічного самопочуття.

Громадський консенсус щодо цілей і цінностей суспільства є основою колективної демократичної політичної ідентичності, вільного самовизначення громадян в союз однопумців. У той же час соціологічні дослідження показують, що більшість українців фіксують відсутність національної ідеї в Україні або ж вкладають у неї різний зміст.

***Великий вплив на формування консолідованого уявлення про цілі та цінності суспільного розвитку надає громадянське суспільство і соціальний діалог.*** На даний момент розвиток інститутів громадянського суспільства в

Україні, хоча і демонструє зростання стабільності, але в той же час цей процес значно відстає від країн Вишеградської групи та Євросоюзу.

Нерозвиненість інститутів громадянського суспільства в Україні обумовлена політико-правовими, соціально-економічними та культурними умовами їх формування та функціонування, а саме: невизначеністю правової бази, слабкою фінансовою підтримкою з боку держави та місцевих бюджетів, невеликою часткою середнього класу в структурі населення, нестачею соціального капіталу та соціального діалогу, низьким рівнем самоорганізації населення, недостатністю об'єднувального потенціалу норм і цінностей, збереженням патерналізму у свідомості населення та ін.

***Найважливішим фактором конструювання, закріплення та відтворення загальнодержавної ідентичності є політичні символи:*** герб, прапор, гімн, офіційна мова, державні свята, громадянство, політична міфологія, політичні ритуали, традиції тощо. Політичні символи виконують функцію інтеграції всередині політичної системи, формують образ держави, політичної спільноти (МИ), на основі відмінності з Іншими, колективних цінностей і цілей.

Крах радянської держави і її символів не призвели до автоматичного визнання і впровадження в суспільну свідомість українців символів незалежної України. Активні дії різних акторів політичного простору в період трансформації політичного режиму загострюють боротьбу символів та ідей, що призводить до зниження впливу даного чинника на процес політичної ідентифікації українських громадян. Символічні складові політичної ідентичності українців являють собою синтез нових символів незалежної України і старих символів радянської епохи, що посилює ідеологічну поляризацію населення.

У той же час, не дивлячись на кризу політичної ідентичності в сучасній Україні, політичні символи незалежної держави відіграють все більшу роль в

політичному самовизначенні українських громадян. Це проявляється у зростанні патріотизму, поваги до державних свят, прапора, гімну, мови.

Складною проблемою символічної політики залишається *мовне питання*. На вирішення мовного питання впливають історичні та етнокультурні особливості розвитку регіонів України, а також використання мовної проблеми як чинника стимулювання електорату у виборчих кампаніях.

Фактором консолідації громадян, формування національної ідентичності є *політичний міф*, як образ бажаного «уявного співтовариства». Конструювання міфів-одноденок в ході виборчих кампаній в Україні дискредитує саму ідею міфу - ідеалу в очах суспільства. Сконструйовані на основі конфлікту, електоральні міфи не формулюють загальнонаціональну ідею, не сприяють консолідації громадян, а провокують розкол українського суспільства, зміцнюють негативні установки та стереотипи у свідомості громадян та регіонів один до одного. Відсутність об'єднувального на основі громадянської ідеї політичного міфу в Україні позбавляє суспільство основних координат самовизначення, консервує протиріччя і відсутність єдності з питань внутрішньої і зовнішньої політики, є серйозним бар'єром консолідації суспільства у вирішенні суспільно значущих завдань.

Дослідження українських науковців стану та особливостей розвитку політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства показують, що основні параметри і форми кризи політичної ідентичності виявляється:

- у поляризації громадян щодо визначення бажаного типу суспільного устрою;
- у низькому рівні консолідації суспільства щодо цілей внутрішньої і зовнішньої політики;
- у недовірі до політичних інститутів, політичних лідерів та еліт;

- у відсутності суспільного консенсусу щодо цілей і цінностей суспільства у вигляді громадянської національної ідеї;
- у нестачі соціального капіталу та соціального діалогу, у слабкій самоорганізації населення;
- у мовнокультурному «розколі» суспільства;
- у суперечливому трактуванні подій історичного минулого;
- у наявності історичних і сучасних етнокультурних та регіональних негативних стереотипів у суспільній свідомості;
- у геополітичних орієнтирах українських громадян;
- у переважанні негативної моделі політичної ідентифікації та ін.

В цілому, політичні ідентичності українських громадян, які виникли в результаті суспільної трансформації, можна охарактеризувати як *гібридні*, що можуть стати як джерелом модернізації, так і джерелом демодернізації та дезінтеграції українського суспільства.

Значно ускладнює проблему формування загальнодержавної політичної ідентичності та консолідації суспільства те, що в сучасній Україні проходять одночасно декілька процесів: становлення нації-держави і перехід до держави-нації (що супроводжується пошуком компромісу між етнічною та громадянською концепціями держави і нації), демократизація та модернізація всієї суспільної системи.

Криза політичної ідентичності супроводжується посиленням боротьби і конфліктністю ідентичностей, обумовлених об'єктивними і суб'єктивними факторами. Тому українська держава повинна цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація та агрегація в межах політичного курсу сьогодні є провідним завданням публічної політики.

**Стратегія розвитку політичної ідентичності.** Успішна демократизація суспільства неможлива без наявності національної єдності громадян держави що до цілей суспільного розвитку. Виходячи з цього, першочерговим завданням української держави є пошук дієвих засад розвитку ідентичності, нових форм та інструментів консолідації громадян шляхом формування «проектної» ідентичності та відповідного суспільного запиту на неї.

*Головним завданням стратегії розвитку політичної ідентичності в Україні є демократична консолідація українських громадян. Потужним інструментом формування демократичної консолідації суспільства є політика ідентичності, яка здійснюється різними акторами політичного процесу.*

Основними суб'єктами політики ідентичності виступають держава, державні об'єднання і соціальні групи (політичні партії, національні, регіональні та етнічні еліти, політичні лідери, громадські організації) та інші суб'єкти політичного процесу, які здатні акумулювати й артикулювати громадські інтереси, та які мають у своєму арсеналі достатньо засобів впливу на громадську свідомість і поведінку.

Домінуюча роль держави в процесі формування політичної ідентичності в масштабах всього суспільства визначається тим, що в її розпорядженні знаходяться всі, необхідні для цього, політичні, правові, адміністративні, економічні, інформаційні та ін. ресурси. Держава володіє також мережею інституціоналізованих каналів імплементації колективної ідентичності таких, як державні символи, наука, освітні та виховні установи, державні ЗМІ, бібліотеки, клуби, музеї тощо.

*Державна політики ідентичності виконує важливі для суспільства функції, такі, як:*

- легітимація політичної влади;
- забезпечення наступності розвитку суспільної системи;
- консолідація суспільства навколо узгоджених цінностей;

- мобілізація суспільства на виконання завдань і цілей суспільного розвитку;
- комунікація соціальних суб'єктів на макро- та мікрорівнях;
- регулювання взаємовідносин між соціальними суб'єктами, суспільством і владою;
- правове вирішення конфліктів ідентичностей на основі узгоджених принципів і цінностей;
- компенсація потреби в безпеці через відчуття приналежності до домінуючої більшості;
- нормування суспільної поведінки, у тому числі політичної.

Політика ідентичності в демократичному суспільстві не виключає наявності безлічі ідентичностей, у тому числі політичних, які знаходяться в певній ієрархії значень для соціальних суб'єктів. Вона спрямована на створення фундаменту для узгодження різноманітних, диференційованих інтересів, основи колективної самоідентифікації суспільства.

Вивчення досвіду консолідованих полікультурних, поліконфесійних і полілінгвістичних держав демонструє, що в основу їхньої політики ідентичності закладені цінності демократії, правової держави, демократичні принципи вирішення конфліктів ідентичностей, соціальні гарантії. Їхня діяльність спрямована на створення високих стандартів життя та психологічного комфорту.

Це не означає, що в цих державах відсутні конфлікти, пов'язані з полікультурністю, але відданість цінностям демократії, свободи і рівності дозволяє більшості консолідованих країн Західної Європи та Північної Америки уникати, або благополучно вирішувати гострі конфлікти ідентичностей.

Водночас, моделі політики ідентичності («плавильного котла», мультикультуралізму і навіть комунітаризму), які успішно застосовуються в



різних країнах, не можуть бути повністю запозичені без урахування конкретних особливостей культурного і політичного розвитку українського суспільства. При формуванні політики ідентичності в Україні необхідно враховувати, що будь яка модель колективної політичної ідентичності має межі свого функціонування і розрахована на певні історичні умови. Вона визначається етнічною культурою, традиціями та іншими об'єктивними факторами сучасній Україні. Крім того, політика ідентичності не є застиглим конструктом і повинна постійно реагувати на зміну суспільних умов.

Особливої актуальності в сучасній Україні набуває перспективне планування та програмне забезпечення політики ідентичності на державному рівні. Для формування політики ідентичності в Україні на основі суспільного консенсусу і демократичних цінностей необхідно здійснити наступні кроки і дії:

1. Затвердження політики ідентичності як одного з пріоритетних завдань української держави, спрямованих на консолідацію українського суспільства, зміцнення основ демократії.

2. Консенсусне формулювання стратегічних цілей розвитку українського суспільства на основі суспільного і політичного діалогу.

3. Визначення моделі загальнодержавної ідентичності на основі демократичних принципів (рівноправність, справедливість, рівність усіх перед законом, верховенство закону, дотримання прав меншин і т. д.) і цінностей (толерантність, діалогічність, компроміс, вибір, громадянськість, відповідальність та ін.).

4. Розвиток інститутів громадянського суспільства як основи зростання самоорганізації населення та накопичення соціального капіталу.

Для реалізації цих масштабних реформ необхідна розробка державної програми формування загальнодержавної ідентичності за участю держави, політичних партій, громадських організацій, ЗМІ та інших зацікавлених суб'єктів політичного процесу.

Найважливішими умовами здійснення програмних дій для становлення загальнодержавної ідентичності та суспільного консенсусу щодо цілей і цінностей українського суспільства є:

1. Підвищення легітимності влади та її правових основ.
2. Компроміс еліт щодо моделі загальнодержавної ідентичності.
3. Наступність політики ідентичності під час зміни політичних еліт у владі.
4. Підвищення соціальних стандартів українського суспільства (правовий захист населення, зростання добробуту й якості життя українських громадян, розвиток інститутів громадянського суспільства, соціокультурний і психологічний комфорт тощо).
5. Мораторій на використання в політичній боротьбі прийомів, які провокують розкол українського суспільства за регіональними, соціокультурними та іншими ознаками.

Завданнями політики ідентичності української держави є не тільки вирішення конфліктів ідентичностей, пов'язаних із соціокультурними, етнічними та мовними проблемами, а й вирішення таких проблем, як бідність, соціальна нерівність, соціальне відторгнення, які породжують не менш гострі конфлікти ідентичностей, а так само негативно позначаються на іміджі держави та консолідації громадян навколо демократичних перетворень.

Враховуючи найважливішу роль ЗМІ в процесі формування політичних ідентичностей, політика ідентичності обов'язково повинна включати залучення ЗМІ до єдиної концепції колективної ідентичності. З одного боку, демократія передбачає свободу слова і політичний плюралізм, свободу вибору джерел інформації. З іншого – формування загальнодержавної колективної ідентичності передбачає наявність не тільки єдиного інформаційно-комунікативного простору, але й єдиного духовного простору, розуміння, що «ми живемо в одному суспільстві». Тому «інформаційний фон» українського суспільства,

незважаючи на наявні в суспільстві протиріччя, повинен сприяти демократичній консолідації українських громадян.

Таким чином, розвиток демократії неможливий без демократичної політики ідентичності. Побудова політики ідентичності української держави на основі демократичних цінностей дозволить демократичним шляхом вирішувати конфлікти ідентичностей і стане основою формування колективної загальнодержавної ідентичності на основі демократичних цінностей, тобто демократичної консолідації українського суспільства.

Досягнення ціннісно-нормативного консенсусу передбачає поступове об'єднання, інтеграцію тих чи інших базових компонентів протилежних ідеологічних течій в одну, внутрішньо несуперечливу і загальновизнану систему фундаментальних цінностей і регулятивних норм. Як показує досвід ряду «старих» і «нових» демократій, процес формування ціннісного консенсусу займає досить тривалий час і супроводжується гострою ідеологічною боротьбою.

Центральне місце в консолідованій ідеології, яку потрібно розробляти і втілювати в життя, займає система базових цінностей, серед яких пріоритетними мають бути українська суверенна, соборна, демократична, правова держава, домінування національно-державних інтересів над приватно-клановими, гармонізація міжетнічних відносин, духовна єдність як передумова формування української політичної нації й розвитку української держави.

Стратегія розвитку політичної ідентичності повинна враховувати усі рівні демократичної консолідації українських громадян: ідеологію, як загальновизнані об'єднуючі ідеали та цінності, розвиток демократичних інститутів та громадянського суспільства, демократичну політичну культуру. Інструментом впровадження стратегії є державна політика ідентичності, яка включає правові, соціально-політичні та інформаційні механізми.

Таким чином, процес політичної самоідентифікації відіграє основну роль у формуванні мотивації політичної діяльності людей, в об'єднанні їхніх зусиль для вирішення суспільно важливих завдань. Це визначає вагомість політичної ідентичності як одного з важливих факторів сучасного розвитку і ресурсу суспільних змін.

### **Питання та завдання для перевірки**

1. Розкрийте сутність поняття «ідентичність».
2. Охарактеризуйте методологічні підходи вивчення концепту ідентичності: примордіалізму, есенціалізму і конструктивізму.
3. В чому полягають особливості «політичної ідентичності»?
4. Дайте характеристику формам політичної ідентичності за М. Кастельсом. Чому вони є актуальними в період суспільних трансформацій?
5. Назвіть фактори і механізми формування політичної ідентичності.
6. Дайте характеристику функціям політичної ідентичності?
7. Визначте типи політичної ідентичності, які характерні для сучасного українського суспільства.
8. Докажіть, що демократизація суспільства безпосередньо залежать від політичної ідентичності учасників політичного процесу.
9. Проаналізуйте специфіку розвитку політичної ідентичності в період трансформації українського суспільства.
10. В чому полягають криза політичної ідентичності українських громадян на сучасному етапі?
11. Сформулюйте головні завдання стратегії розвитку політичної ідентичності в сучасній Україні.

12. Обґрунтуйте, що політична ідентичність є найважливішим ресурсом політичного розвитку.

**Використана та рекомендована література:**

1. Воропаєва Т. С. Становлення національної і європейської ідентичності громадян України: емпіричне дослідження (1991-2011 рр.) / Т. С. Воропаєва // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матеріали XI науково-практичної конференції. — К. : Національна академія управління, 2011. — 404 с.
2. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : [зб. ст. / за ред. Варта ван Стінбергена]. — К., 2005. — С. 49–70.
3. Головаха Є. Українське суспільство 1992 - 2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, М. Панина. — К. : ІС НАНУ, 2008. — 85 с.
4. Гудков Л. Н. К проблеме негативной идентификации / Л. Н. Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. — М. : Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ – А», 2004. — С. 262–299.
5. Добржанська О.Л. Політична культура як чинник політичних орієнтацій в українському суспільстві// Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць. Випуск 68. Частина I (У двох частинах). К.:Київський національний університет імені Тараса Шевченка ІМВ, 2007.- с.78-84
6. Кастельс М. Власть идентичности [Электронный ресурс] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — Режим доступа : [http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page\\_1003.html](http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html).\_— Назв. с экрана.
7. Качанов Ю. Л. Опыты о поле политики / Ю. Л. Качанов. — М. : Институт экспериментальной социологии, 1994. — 159 с.

8. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семенов, В. Пантин // Политические исследования. — 2010. — № 3. — Режим доступа к журн. : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>. — Назв. с экрана.
9. Мелешкина Е. Политический процесс 2005 [Электронный ресурс] / Е. Мелешкина. — Режим доступа: [http://sbiblio.com/biblio/archive/meleshkina\\_polit/default.aspx](http://sbiblio.com/biblio/archive/meleshkina_polit/default.aspx). — Назв. с экрана.
10. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) [Электронный ресурс] / Г. Миненков. — Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/publications/174/>. — Назв. с экрана.
11. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. — К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. — 272 с.
12. Нічога М. Зіткнення цивілізацій посеред України [Електронний ресурс] / М. Нічога. — Сайт Інтернет-видання «Українська правда». — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/11/5126765/>. — Назва з екрану.
13. Ноэль-Нойман Э. Открытие спирали молчания ; пер. с нем. / Э. Ноэль-Нойман [общ. ред. и предисл. Мансурова Н. С.]. — М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. — 427 с.
14. Пашина Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці / Н. Пашина // Політичний менеджмент : наук. журнал / Голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. — 2012. — № 4–5. — С. 180–191.
15. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства: Монографія / Н. П. Пашина. — Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. — 416 с.
16. Політика ідентичності в Україні: концептуальні підходи, основні завдання та механізми реалізації / М. Розумний, В. Андрусів, В. Бакальчук [та ін.] // Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. — К. : НІСД, 2011. — 328 с.

17. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / Попова О. В. —СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — 258 с.
18. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. — К. : Смолоскіп, 2005. — С. 583–604.
19. Семененко И. С. Идентичность в предметном поле политической науки / И. С. Семененко // Идентичность как предмет политического анализа : сб. ст. по итогам Всероссийской научн.-теор. конф., 21-22 окт. 2010 г. / ИМЕМО РАН. — М. : ИМЕМО РАН, 2011. — С. 8–13.
20. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7(79). – 56 с.
21. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. — К. : НІСД, 2011. — 336 с.
22. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
23. Троян С. Сучасна Україна: від локальної цивілізації до консолідації суспільства / С. Троян // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього : матеріали XI науково-практичної конференції. – К. : Національна академія управління, 2011. – 404 с.
24. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2010. — 636 с.
25. Фесенко В. Суспільство і незалежність [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. — 2011. — 7 вересня. — Сайт Інтернет-видання «Українська правда». — Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/7/6566102>. — Назва з екрану.

26. Фесенко В. Що змінилося за 20 років [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Українська правда. — 2011. — 15 вересня. — Режим доступу до ст. : <http://www.pravda.com.ua>. — Назва з екрану.
27. Фукуяма Ф. Доверие [Электронный ресурс] / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — 640 с. — Режим доступа : [http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page\\_1003.html](http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1003.html). — Назв. с экрана.
28. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон ; [пер. с англ. А. Башкирова]. — М. : ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. — 635 с.
29. Хантингтон С. Третья Волна: демократизация на исходе 20 века / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
30. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. — 362 p.
31. Rose R. What are the Origins of Political Trust? : Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies / R. Rose, W. Mishler // Comparative Political Studies. — 2001. — Vol. 34, N. 1. — P. 30–62.
32. The American Voter / [Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D.]. — New York, 1960.